УДК 82.0

Ф.Х. Миңнуллина

ОЛЫ ГАЛИМ, МИЛЛӘТПӘРВӘР ШӘХЕС
(Н. Ханзафаровның 85 яшьлек юбилее уңаеннан)

В статье рассматривается научная и общественная деятельность доктора филологических наук Н. Ханзафарова. Ученый написал труды по истории татар, драматургии, комедиографии, также является автором многочисленных статей по творчеству татарских деятелей искусства, по современным проблемам татарской драматургии.

Ключевые слова: ученый, драматургия, татарская драматургия, Н. Ханзафаров, театр, история, символ.

The article examines the scientific and social activities of the Doctor of Philology N. Khanzafarov. The scientist is the author of numerous works on the history of the Tatars, drama, comedy. N. Khanzafarov is also the author of numerous articles on the work of Tatar artists, modern problems of Tatar drama.

Keywords: scientist, drama, theater, history, symbol.

Гомерен татар әдәбият белеме фәненә багышлаган галим, Татарстан Дәүләт гербы идеясе авторы, Татарстан Республикасы Дәүләт премиясе лауреаты, филология фәннәре докторы Назыйм Габдрахман улы Ханзафаров исеме киң җәмәгатьчелеккә яхшы таныш.

Назыйм Габдрахман улы Ханзафаров 1937 елның 12 сентябрендә хәзерге Яшел Үзән районының Олы Кайбыч авылында туа. Урта мәктәпне тәмамлагач, 1954 елда Казандагы 8 номерлы техник училищега укырга керә. Аны 1955 елда бетерә һәм Биектау районының Бөреле МТСында радиотехник булып эшли. 1956–1958 елларда армия хезмәтендә була. Аннан кайткач, Олы Кайбычта Культура йорты директоры булып эшли. 1965 елда Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетын тәмамлый һәм Яшел Үзән шәһәренең «Родина» Культура сараенда эшли. Татар әдәбияты белән кызыксыну аны Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына алып килә [Вәлиев, 2005, б. 340]. Ул 1975 елда Азат Әхмәдуллин җитәкчелегендә татар әдәбияты белгечлеге буенча филология фәннәре кандидаты, («Нәкый Исәнбәт драматургиясе»), 1996 елда филология фәннәре докторы дәрәҗәсенә («Татарская комедия (истоки и развитие)») ирешә. Берничә юнәлештә эшчәнлек алып барган галим – «Нәкый Исәнбәт драматургиясе (жанр, конфликт һәм герой проблемалары)» (1982), «Татарская комедия (истоки и развитие)» (1996), Казандагы Сөембикә манарасы һәм Болгардагы Кара Пулатны өйрәнүгә, Татарстан гербы өстендә эшләү тарихына багышланган «Символы Татарстана: мифы и реальность» (2001) дигән монографияләрнең авторы. Бу хезмәтләр фәннең төрле тармакларына таянып башкарылган. Биредә ул тарихчы, археолог, фольклорчы буларак та

ачыла. Әйтергә кирәк, ул – тирән белемле галим, тынгысыз җәмәгать эшлеклесе, эзләнүчән, һәр мәсьәләгә аек акыл һәм, эшнең кирәклеген аңлап, халык мәнфәгатен күздә тотып эш итүче шәхес. «Назыйм Ханзафаров – Татарстан мөстәкыйльлеген яклау комиссиясенең Координация шурасы әгъзасы да. 1990 елның 25 ноябрендә Казанның Актёрлар йортында Татарстанның суверенитетын яклау комитетының оештыру корылтае булып узды. Аны оештыручыларның берсе Назыйм әфәнде иде» [Әмирхан, 1997]. Моннан берничә еллар элек татар халкы билгеле бер алгарыш кичергән, әдәбият, коммунистик идеология кысуларыннан арынып, үзенең асылын ачу мөмкинлеге туган дәвердә дә гаять әһәмиятле мәсьәләләр аның тарафыннан эзләнү объекты буларак алына: Ш. Мәрҗани җәмгыяте эшчәнлегендә зур эш башкара, татар гимназияләрен ачып йөрүчеләрнең алгы сафында була. Ш. Мәрҗани җәмгыятенең мәгариф комиссиясе рәисе буларак гимназияләр ачу, аларга җитәкчеләр билгеләү, тәҗрибәле укытучылар табу буенча эш алып бара, җыелышларда чыгышлар ясый, матбугат битләрендә мәкаләләр бастыра. 1990 елда «Социалистик Татарстан» газетасында басылган «Милли мәктәп – милләтнең киләчәге» дигән мәкаләсендә, мәсәлән, ул хаклы рәвештә, «милли мәктәп яңармый торып, милләтнең яңарышын өмет итеп булмый» [Ханзафаров, 1990], – дип язып чыга.

Әйтергә кирәк, Назыйм аганың кызыксыну объектлары күптөрле. Фәнни эшчәнлеге татар әдәбиятын өйрәнүгә юнәлдерелгән булса да, аның белән генә чикләнми. Аны милли бәйрәмнәребезнең сыйфаты, киләчәге, тарихи-архитектура һәйкәлләребез, аларның тарихы да борчый. Халкыбызның тарихи мирасына таянып язылган «Сөембикә» либреттосы, Республикабызның символларыннан берсе – Дәүләт Гербы авторы булуы да шулар җәһәтеннән. Назыйм ага – башка төр кызыклы темаларга да әледән-әле мөрәҗәгать итүче тикшеренүчеләребезнең берсе. Бу уңайдан аның 1990 елда «Идел» журналында басылган «Алланың кашка тәкәсе» исемле мәкаләсе дә игътибарга лаек. Биредә сүз, төрки халыкларның мәҗүсилек заманнарыннан килгән традиция буенча, татарларда тәкәнең борын-борыннан нигъмәт алласы булып саналуы, аның төрле хәвеф-хәтәрләрдән саклау символына ия мал булуына да күпсанлы дәлилләр китерелә. Аның «“Елантау”: уйдырма һәм чынбарлык» [Ханзафаров, 1993, б. 53–55] дип исемләнгән язмасы да кызыклы. Галим биредә «Зилант»ның зур тарихын күзәтә һәм бу атаманың килеп чыгышын, үзгәрешләрен аңлата, үзенчәлекле фаразлар китерә. «Йолдызлар иле вә Сөембикә манарасы» дип аталган язмасында исә ул әлеге тарихи һәйкәлнең серләрен ача. Р. Әмирханов сүзләре белән әйткәндә, автор милли мирасыбыз иминлеген ныгыту өчен киләчәк буынга мөһим һәм «таушалмаган» фәнни дәлилләр бирә [Әмирхан, 1997]. Билгеле булганча, Татарстан Республикасының дәүләт мөстәкыйльлеге турында Декларация игълан ителгәч, аның Дәүләтчелек символларын булдыру мәсьәләсе алга килеп баса. Герб мәсьәләсен хәл итү өчен үткәрелгән конкурска

кергән 55 проект арасыннан Н. Ханзафаров идеясенә нигезләнгәне сайлап алына, уртасына канатлы барс урнаштырылган герб Татарстан Югары Советында кабул ителә. «Символы Татарстана: мифы и реальность» (2001) хезмәтендә «Сөембикә манарасының» символикасын, идеясен, мәгънәсен бәян итә, тарихын безнең эрага кадәрге борынгы чорлар белән тыгыз бәйләп күрсәтә.

Озак еллар буе ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләгән галимнең фундаменталь хезмәт – «Татар әдәбияты тарихы»ның алты томлыгы дөньяга чыгуда да роле зур була. Әлеге хезмәттә ул автор, җаваплы редактор урынбасары, редколлегия әгъзасы буларак актив катнаша. Төрле томнарында урын алган М. Фәйзи, Н. Исәнбәт, Т. Гыйззәт, К. Тинчурин иҗатларын яктырткан мәкаләләре аны, совет чорында язылуларына карамастан, шул катлаулы елларда әдәби процессны җентекләп тикшерә белүче әдәбият галиме итеп таныта. М. Җәлил, Г. Камал, Ф. Бурнаш кебек классикларыбызның күптомлыкларын бастырып чыгаруда да ул чиксез хезмәт куя. «Шушы елларда Назыйм Ханзафаров институтның әдәбиятчылары алдында торган гыйльми планнарны да тормышка ашыруга кереште. Татар драматургиясе тарихын җентекләп тикшерү белән бергә аңа текстологик эшләр дә йөкләнде. Мәсәлән, М. Җәлилнең тууына 70 ел тулу уңае белән ул каһарман шагыйрьнең 4 томлы “ Әсәрләр”енең 2 нче һәм 4 нче томнарын матбугатка әзерләү эшен башкарды. Шагыйрьнең васыяте буенча, аның иң якын дусты Г. Кашшаф бу басманы гамәлгә куючы итеп күрсәтелергә тиеш иде, чынлыкта исә томнарны Н. Ханзафаров белән Ф. Ибраһимова төзеде. Билгеле инде, 50 нче елларда М. Җәлилнең 3 томлыгын төзегәндә, Г. Кашшаф туплаган тәҗрибә дә игьтибардан читтә калмады. 70 нче елларда Н. Ханзафаров шулай ук Г. Камал “ Әсәрләр”енең 2 томын матбугатка әзерләде (2010 елда Татарстан китап нәшриятында әлеге “ Әсәрләр”нең төзәтелгән һәм тулыландырылган икенче басмасы да нәшер ителде)», – дип яза бу хакта озак еллар буе Н. Ханзафаров белән Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында бергә хезмәттәшлек иткән әдәбият галиме З. Рәмиев [Рәмиев, 1997]. Тагын шуны да искәртү мөһим, 1988 елда дөнья күргән «Октябрьгә кадәрге татар театры» китабы да (төп авторы Һ. Мәхмүтов) Н. Ханзафаровның каләме аркылы үтеп, тиешле фәнни калыпка кертелә. Әлеге монографик тикшеренү театр тарихындагы күп кенә ак тапларны бетерү, гаделлекне торгызу, Г. Исхакый мирасына объектив бәя бирү кебек мөһим казанышлары белән игътибарны җәлеп итә.

Н. Ханзафаровның әдәбият белеме өлкәсендәге иң зур табыш-ачышлары татар драматургиясе, театр сәнгате тарихы белән бәйле. Аның нәтиҗәләре дистәдән артык мәкаләдә, «Нәкый Исәнбәт драматургиясе», «Татарская комедия (истоки и развитие)» дигән монографияләрендә чагылыш таба. Назыйм ага Ханзафаров драматургия тарихын өйрәнеп, XX гасыр башы һәм 1920–1960 еллар сәхнә әдәбиятының үсеш тенденцияләренә, жанр һәм жанр

формалары системасы формалашуга җентекле бәя бирә. «Татар әдәбияты тарихы»ның 4–6 нчы томнарындагы драматургиягә бәйле бүлекләрдә, шулай ук газета-журналлардагы дистәләгән мәкаләләрендә әлеге төрнең мәйданга килгәннән алып бүгенге көнгә кадәрге үсеш-үзгәреш тенденцияләре, традиция-яңачалыклар, классик һәм бүгенге көн авторларының табышлары һ.б. җентекле һәм фәнни нигезгә салып тикшерелә. М. Фәйзи, Н. Исәнбәт, Т. Гыйззәт, Г. Камал, К. Тинчурин, Н. Исәнбәт кебек драматурглар иҗатын, әдәби-эстетик эзләнүләрен, стиль үзенчәлекләрен иҗтимагый-сәяси тормыш һәм рус, дөнья әдәбияты казанышлары белән бәйли. Мәсәлән, Н. Ханзафаровның «Нәкый Исәнбәт драматургиясе» дип аталган китабында Н. Исәнбәт иҗатының үсеш баскычлары билгеләнә, пьесаларының жанр үзенчәлекләре ачыклана. Әйтергә кирәк, бу хезмәт күренекле драматург һәм галим турында беренче монографик хезмәт булды. Беренче бүлектә Н. Исәнбәтнең драматургиягә килү юлына күзәтү ясап, Н. Ханзафаров киң укучылар даирәсенә билгеле булмаган, Н. Исәнбәт белән шәхси сөйләшүләрдән алынган материалларны да китерә. Язучының беренче чор иҗатында мәгърифәтчелек позициясендә торуына басым ясый, драма әсәрләренә анализ бирү белән генә чикләнмичә, аның поэзия өлкәсендәге эшчәнлегенә дә игътибар итә. Н. Исәнбәт драмалары идея-тематик яктан үзара тыгыз бәйләнештә булуын, аларны ватанчылык, азатлык, батырлык, дуслык, саф мәхәббәт, аң-белемгә, яктыга, азатлыкка омтылу фикерләре берләштерүен билгели.

«Татарская комедия» хезмәтендә инде автор комедия жанрының килеп чыгышын борынгы заманнарда барлыкка килгән карнаваллар, йола тамашалары, цирк кәмитләре һ.б. белән аңлата. Галим раславынча, татар комедиясе үсешенә, аның төрле жанр төсмерләре барлыкка килүдә Европа, рус һәм төрек драматургиясе көчле тәэсир ясый. Р. Ганиева билгеләгәнчә, «гомумән алганда, Европа комедиографиясе традицияләренең татар драматургиясенә ике юнәлеш – рус әдәбияты һәм француз драматургиясенең көчле тәэсирен татыган төрек әдәбияты аша үтеп керүе хезмәттә ышандырырлык дәлилләнгән» [Ганиева, 1997]. Әлбәттә, татар халкының көлү сәнгате, комедия жанрының тарихы турында язу җиңел эш түгел. Ул бөтендөнья драматургиясен, теориясен яхшы белүне таләп итә. Назыйм аганың хезмәтен укып чыкканнан соң, татар комедиографиясенең тарихы бай, уңышлары зур булуына инанасың. XX гасырның әдәби-эстетик хәрәкәте катлаулы, каршылыклы булуга карамастан, татар комедиясендә гомумкешелек идеалларының күтәрелүе, сәнгатьчә милли йөзен саклап калуы автор тарафыннан конкрет мисаллар белән дәлилләп барыла. Ул, татар комедиясенең торышын бәяләү белән бергә, аның нинди юнәлештә үсүен, үзгәрешен күрсәтеп бара. Георгий Ломидзе да хезмәтне югары бәяләп: «Бу китап – йомгак, мәгълүм дәрәҗәдә киләчәк эшләрнең перспектив юлы. Ул бай материалы белән дә, үткен фикерле нәтиҗәләре белән дә игътибарны җәлеп итә.

Үлчәп, уйлап, акыл белән язылган» [Ломидзе, 1997]. Мордва дәүләт университеты галиме Е.Чернов әлеге китапның «Күпмилләтле әдәбият белеме фәне өчен дә зур әһәмияткә ия» булуын искәртә. Башкортстан Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы Р. Баимов та: «Н. Ханзафаровның фәнни эзләнүләре дөньяны һәм мәдәни кыйммәтләрне заманча күрә белү белән аерылып тора, хезмәтнең концепцияләре актуаль. Әһәмияте татар әдәбияты белән генә чикләнми, ә гомум мәнфәгать киңлекләренә чыга», дип яза [Баимов, 1997]. Гомумән, әлеге хезмәт фәнни-теоретик һәм фактик чыганакларның байлыгы, әдәби материалны, төрле чорларны киң планда һәм тирәнлектә иңләп алуы белән аерылып тора. «Татар сәхнә сәнгате тамырлары чыганаклары» исемле язмасында да галим татар халкының сәхнә әдәбияты, күп гасырларны иңләгән милли-мәдәни байлыкның бер өлеше буларак, үзенең тамырлары белән тирән тарих катламнарына барып тоташуын билгели. Сәхнә әдәбияты формалашуда татар фольклоры һәм әдәби мирасындагы театраль-драматик күренешләрнең әһәмияте зур булуын, бу тамырлар уртак төрки һәм гарәп-фарсы мәдәнияте белән тарихи бәйләнешле булуын бәян итә. Мәсәлән, мәсәл һәм драматик уеннарда борынгы халык театрларының репертуарын нәкъ менә шушы жанр әсәрләре тәшкил итүе дәлилләнә. Урта гасыр язма әсәрләренең исә XX гасыр башы татар драматургиясе белән җитди бәйләнешен конкрет мисаллар белән раслап бара. Мәсәлән, Г. Камал пьесаларында гаять оста сурәтләнгән яучы карчык образлары «Кыйсасел-әнбия» (Рабгузи), «Мәҗмугыл-хикәят», «Бәхтиярнамә», «Тутыйнамә» һ.б. әсәрләрдә традицион персонажлар буларак сурәтләнәләр, ди галим.

Галим бүгенге көн татар сәхнә әсәрләрен дә күзәтеп, бәя биреп бара. «Яңа гасыр татар драматургиясе», «Драмаларда күңел дөньябыз. (Туфан Миңнуллин драматургиясенә бер караш)», «“Идегәй” фаҗигасы хакында», «Без сугышта...» һәм башка мәкаләләре шундыйлардан. Алар XX–XXI гасыр башы татар сәхнә әдәбияты үзенчәлекләрен, бүгенге көн драматургларының әдәби-эстетик эзләнүләрен күзалларга ярдәм итә. Мәсәлән, «Драмаларда күңел дөньябыз (Туфан Миңнуллин драматургиясенә бер караш)» язмасында ул, Т. Миңнуллинның «Эзләдем, бәгърем, сине», «Саташу» исемле сәхнә әсәрләрен бәяләп, язучының хәзерге драмаларында шәхеснең күңел дөньясы бөтен нечкәлекләре һәм каршылыклары белән чагылыш табуын билгели. Гасыр ахырында язылган пьесаларында кешеләрнең язмышы, эчке дөньялары беренче планга чыгуын дәлилли. Бу яктан 2001 елда Г. Камал театрында күренекле режиссер Р. Исрафилов тарафыннан уңышлы куелган «Эзләдем, бәгърем, сине» мелодрамасы аерылып тора, ди галим. «Без сугышта» мәкаләсендә З. Хәкимнең пьесалар конкурсында (2003) беренче урын алган «Телсез Күке» драмасы – язучының аңа кадәр язган әсәрләренең фәлсәфи һәм сәнгати «каймагы» булып торуы ассызыклана. Биредә документаль җирлектә чагылыш тапкан гаять киң, җитди, яңа проблемалар урын ала. Язучы илләр,

халыклар, тарихлар, буыннар, заманнар, кешелек яшәеше хакында ачынып уйлана, хайвани сыйфатларны, золымны кире кага дигән нәтиҗәгә килә.

Фәнни редактор буларак, Н. Ханзафаров озак еллар дәвамында «Яңа татар пьесасы» конкурсында җыйгән әсәрләрне китап итеп әзерләүдә дә җиң сызганып эшли. Әлеге җыентыкта урын алган аерым бер пьесаларга анализ ясап, мәкаләләрен матбугат битләрендә бастыра. Алар XX–XXI гасыр башы татар сәхнә әдәбияты үзенчәлекләрен, төрле чорларда яшәгән драматургларның әдәби-эстетик эзләнүләрен күзалларга ярдәм итә. Гомумән, драматургия һәм театр сәнгатенә караган мәкаләләр циклында Н. Ханзафаров – заман үзгәрешләрен тоемлаучы, драматургия тарихына бәйле казанышларны күрсәтүче галим.

Мәкалә ярты гасырдан артык гомерен татар гуманитар фәне өлкәсенә багышлаган, үзенең белемен, акылын, көчен халкына хезмәткә юнәлткән, зур ихтыяр көченә ия Н. Ханзафаровның 85 яшьлек юбилее уңаеннан язылды. Ул матур планнар, изге омтылышлар белән яши. Ходай Тәгалә аңа саулык, җан тынычлыгы, иҗат уңышлары юлдаш итсен.

Әдәбият

Әмирхан Р. Батыр Габдрахман улы // Шәһри Казан. 1997. 3 октябрь.

Баимов Р. О татарской комедии с надеждой и любовью // Казанские ведомости. 1997. 6 августа.

Вәлиев Н. Назыйм Ханзафаров // Әдәби Алабуга. 2005. Б. 340–344.

Ганиева Р. Татар комедиясе // Ватаным Татарстан. 1996. 11 июль.

Ломидзе Г. О татарской комедии с надеждой и любовью // Казанские ведомости. 1997. 6 августа.

Рәмиев З. Олы Кайбычта – үз урамы, фәндә – үз юнәлеше // Мәдәни җомга. 2012. 12 октябрь.

Ханзафаров Н. Милли мәктәп – милләтнең киләчәге // Социалистик Татарстан. 1990. 29 ноябрь.

Ханзафаров Н. Елантау: уйдырма һәм чынбарлык // Идел. 1993. №. 7. Б. 53–55.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре